

cenzené knize váže zejména na současnou buržoazní sociologii. Ze vztahu marxisticko-leninské a buržoazní sociologie však vyplývá, že buržoazní sociologie se nachází ve stavu krize od svého vzniku a její současný stav je určitou etapou celkového krizového vývoje. Za úvahu by proto stálo věnovat se otázce krizového stavu buržoazní teorie i pojmu krize v obecném významu hlouběji.

Třetí část knihy — zřejmě díky poměrně širokému autorskému kolektivu — nepůsobí dojmem kompaktní práce, ale spíše jako sborník. Zejména například paragraf věnovaný sekularizaci „životního světa“, působí jaksí neorganicky. Tato skutečnost však nic nemění na vysoké kvalitě knihy a jejím významu pro rozvoj marxisticko-leninské sociologie.

Práce *Buržoazní sociologie na konci 20. století: kritika nejnovějších tendencí* je přínosná z několika hledisek. To nejvýznamnější zřejmě tkví v její zcela výjimečné aktualnosti: bezprostředně a doslova se dotýká přítomnosti současné buržoazní sociologie. Další význam spočívá v šíři záběru předmětu práce a v ukázkovém propojení analýzy jednotlivých směrů, škol a tendencí a syntetizujícího pohledu na současnou vnitřní konfliktnost buržoazní sociologické teorie. Celkově práce snese nejpřísnější měřítka při posuzování její vědecké, ale i pedagogické hodnoty.

Vzhledem k závažnosti problematiky, kterou se zabývá, by bylo vhodné ji, tak jako předchozí publikace tohoto typu, v co nejkratší době přeložit do češtiny.

Jaroslav Kutil

Kritické přístupy k teoretickým konceptům analýzy jazyka v jeho sociálních souvislostech

Zamyšlení nad prací E. Albrechta: Jazyk a skutečnost

Marxistická sociologie si stále více uvědomuje mnohostrannou užitečnost zkcumání života společnosti, jejích přeměn, jejího vývoje prostřednictvím analýzy jazyka, jeho variability v prostoru a čase. Zároveň si uvědomuje, že je to jedna z oblastí, kde ještě zdaleka nebyly prozkoumány všechny možnosti, všechny využitelné přístupy a cesty tvůrčí exploatace existujících poznatků. Nejčastěji najdeme pokusy tohoto typu v polské sociologii, kde jsou spojeny s dlouholetou tradicí a váží se na kulturní antropologii. V posledním desetiletí pak také v SSSR a v NDR, kde jde spíše o orientaci filozoficko-sociologickou. U nás se zatím zřídka objevují nejen původní práce, ale i překlady z jakýchků těchto tří spřátelených zemí. Vzhledem k tomu, že navíc většinou nepocházejí z per „čistých“ sociologů, ale buď sociologicky orientovaných lingvistů nebo marxistických filozofů „sociologicky myslících“, nebylo zatím věnováno těmto sporým ukázkám příliš místa ani na stránkách Sociologického časopisu (1). Následující zamyšlení nad prací E. Albrechta, *Jazyk a skutečnost* (jejíž překlad vyšel ve Svobodě v r. 1978) je určitou splátkou tohoto dluhu.

Knihla je souborem kritických studií zabývajících se jednotlivými směry současné buržoazní filozofie jazyka. Autor (který ve své osobě spojuje erudici filozofa, sociologa a jazykovědce) z pozic historického materialismu zdůrazňuje sepětí jazyka se společenským vývojem, ale odmítá mechanický výklad tohoto spojení. Snaží se o pochopení a vysvětlení vztahů mezi specifickými zákonitostmi vývoje jazyka a obecnými zákony vývoje společenského života.

První studie se zabývá *filozofií Ludwiga Wittgensteina* (1889–1951), kterou autor považuje za zdroj logického pozitivismu a analytické filozofie. Poukazuje na silné odezvy Wittgensteinova vlivu zejména v Anglii, USA a ve Skandinávii. Polemizuje zejména s Wittgensteinovou absolutizací role jazyka v procesu poznání, kterou nazývá lingvisticismem. Podle Wittgensteina totiž filozofické problémy, respektive „pseudoproblémy“ vznikají chybným výkladem jazyka, lingvistickou konfuzí a úsilím po obecném a společném (esencialismus). To samozřejmě Albrecht odmítá, i když si cení některých konkrétních Wittgensteinových analýz v oblasti sémantiky a syntaxe, které odhalují špatné používání jazykových znaků. Wittgensteinovi také vytýká, že „nebyl schopen pochopit proces poznání jako společenský proces, jako proces probíhající v neoddelitelné souvislosti se společenskou praxí“. Tuto neschopnost však považuje za charakteristický odraz „třídní a sociálně ekonomické situace dnešního buržoazního světa“. Své vysvětlení však bohužel hlouběji nerozvádí, i když by bylo z hlediska sociologie velmi zajímavé. Velkou pozornost pak věnuje rozboru a kritice

(1) Jedna z výjimek je práce sovětských autorů A. D. Švejcera a L. B. Nikolského „Úvod do sociolingvistiky“, která byla recenzována v Sociologickém časopise č. 2/1984.

směšování logické a gnozeologické roviny, které je pro kritizovanou filozoficko-lingvistickou školu rovněž příznačné, a pak redukci souvislostí jazyka a skutečnosti na izomorfismus. Stává se proti „mysteriózním prafenomenům“, o nichž Wittgenstein ve svém spise *Philosophische Untersuchungen* píše: „Naší chybou je, že hledáme vysvětlení tam, kde bychom měli vidět fakty jako „prafenomeny“, tj. kde bychom měli říci: hraje se tato jazyková hra. Nejde o vysvětlení jazykové hry našimi prožitky, nýbrž o její konstatování.“ Albrecht nachází úzkou souvislost mezi Wittgensteinem a Carnapem, a to zejména v akceptaci principu tolerance, podle něhož pro konstituci určitého jazyka stačí stanovit pravidla. Na rozdíl od Carnapa se však Wittgenstein vzdal ideálu vytvoření exaktního jazyka, jazyka vědy, který považuje za „logický mýtus“. „Exaktní“ a „neexaktní“ je pro něj pouze výsledek subjektivního hodnocení. Kritickou studií o Wittgensteinovi uzavírá Albrecht vyjádřením, že se mu povedlo „přednést důkaz o tom, že filozofie Ludwiga Wittgensteina jako podstatný zdroj logického pozitivismu s ním sdílí jeho zásadní nedostatky, tj. že se zřídka možnosti proniknout do podstaty jevů a přispět znalostí objektivních zákonitostí k ovládnutí světa“.

Na studii o Wittgensteinovi navazuje krátký náčrt *Vliv Charlese Peirce na lingvistický pozitivismus*. Dovídáme se zde však zejména, že Peirce (1839–1914) je zakladatelem pragmatismu, tvůrcem triadické klasifikace znaků a semiotiky jako obecné vědy o znacích. Pod semiotiku zahrnuje sémantiku jako vědu zkoumající znaky ve vztahu k tomu, co označují, syntaxi jako teorii formálních vztahů mezi znaky a pragmatiku jako vědu zkoumající znaky v jejich vztazích k těm, kteří je produkují či přijímají. Jeho vazbu na pozitivismus vysvětluje Albrecht pouze v závěru tím, že pro oba směry je koherence kritériem pravdy a že společným jádrem jejich gnozeologických názorů je to, že za rozhodující kritéria reality považují konečný souhlas a nezávislost na dlícím mínění.

Třetí studie je věnována *neopozitivismu*. Koncentruje se na problém absolutizace jazyka. Jádro studie je v kritice oddělení myšlení od reality, v kritice pohledu na znak jako na něco psychického, co nemá materiální povahu. Albrecht analyzuje myšlenky Victora Krafta a Carnapa a vyvrací je Leninovým materialistickým pojetím znaku. Stává se proti gnozeologickému agnosticismu, který je skryt v pozitivismu. Přináší také důkazy o absolutizaci lingvisticko-gramatického aspektu a staví se proti neopozitivistické tezi, že pravda není ve věcech, nýbrž jediné a pouze ve slovech a v použití slov. V této souvislosti rozebírá teorii neopozitivisty Stegmüllera, který je pokračovatelem Carnapa, Tarského, Ayera a Krafta. Stanovisko Stegmüllerovy sémantiky považuje za „jednoznačně idealistické“. Cituje také Poppera jako protivníka a kritika neopozitivismu. Popper píše o evoluční teorii poznání a o gnostickém a komunikativním charakteru jazyka. Na druhé straně však zastává agnostické a pesimistické stanovisko v otázce poznání.

Neopozitivismu se týká i další studie, zabývající se *logicko-lingvistickou analýzou a hodnotovými soudy*. Autor zde vytýká neopozitivismu, že popírájí to, že hodnotové soudy mají poznávací charakter a poznávací hodnotu přisuzují jen vědeckým výrokům, které však nepřipustným způsobem redukují na výroky přírodních a logicko-matematických věd. Tím se podle něho dostávají na pozice apologetické buržoazní filozofie druhé poloviny devatenáctého století. V této souvislosti vzpomíná novokantovců Windelbanda a Rickerta a jejich protikladu mezi vědami idiografickými a nomotetickými. Albrecht odmítá absolutní kontrapozici umění a vědy, považuje ji za gnozeologicky neudržitelnou a dovolává se Bertolda Brechta, podle něhož má věda a umění společné to, že „obojí je zde k ulehčení života lidí, jedno se zabývá jejich zajištěním, druhé jejich zábavou...“ Cituje Phillipa Franka (*Die gegenwärtige Rolle der Wissenschaft*) a píše, že striktní dichotomie „faktů“ a „hodnot“ se stala velice populární, přestože „popírá velmi důležitou korelaci v dějinách a sociologii lidského vědění a — řečeno obecněji — lidského myšlení. Popírá úzké vztahy, které vždy a všude existovaly mezi lidským obrazem fyzikálního univerza a obrazem ideálního společenského řádu“. U Franka mu však chybí zdůraznění souvislostí přírody a společnosti a správné pochopení společenských souvislostí. Nakonec Albrecht srovnává přístup pozitivistů a stoupenců lingvistické analýzy: ti první se omezili na analýzu formalizovaných jazyků, ti druzí se zaměřují na zkoumání jazyků přirozených. Hluboký zájem o přirozené jazyky se objevuje už u pozdního Wittgensteina společně se zmíněným odklonem od jazyků formalizovaných, ale tento směr myšlení už Wittgenstein nerozvinul.

V další studii je nastíněn *přístup stoupenců analytické filozofie k logické analýze jazyka*. Hned na začátku autor studie říká, že místo o logické analýze jazyka bychom měli hovořit o analýze pojmů a významů. Ta má heuristickou funkci a umožňuje ujasnění oblastí využití pojmů a také přispívá k vytvoření předběžných podmínek

vědecké analýzy textu. Podle jeho přesvědčení „otázka jednoznačnosti pojmů tvoří předpoklad vědecké práce“. V této souvislosti připouští i Carnapovu metodu explikace pojmů bez její absolutizace, které se dopustil logický pozitivismus. Tuto metodu pak podrobněji popisuje a zhodnocuje. O stoupencích logického pozitivismu (týká se to např. Russella), píše, že jim jde o analýzu běžného použití slov a o kritéria jejich použití, což mu připadá v rozporu s marxismem-leninismem, bohužel to však příliš přesvědčivě nevysvětluje. Pak se zmiňuje o názorech Eika von Savignyho, který v NSR šíří ideje anglické filozofie jazyka. Vytýká mu mimo jiné směšování pojmů „přirozený jazyk“ a „běžný jazyk“, i když opět tuto otázku nerozvádí. Proti filozofii jazyka obecně namítá, že „není schopná praktických společenských akcí ve smyslu pokroku a socialismu, ale omezuje se jen na zkoumání použitých slov“. Vnučuje se otázka, zda na tyto závažné problémy by se neměly spíše soustředit jiné, aktivní společenské instituce, organizace, a zda by nebylo vhodnější analýze použití slov přisoudit spíše pomocnou gnozeologickou funkci, která by se nemusela zvrhnout v panlingvismus, proti němuž se autor samozřejmě staví.

S *lingvistickou* či *analytickou* filozofií souvisí obecná sémantika, které je věnována následující studie. Podle Albrechta obecná sémantika absolutizuje lingvistickou analýzu a rozšířila se hlavně v USA. Základem jsou díla S. I. Hayakawy vydaná mezi lety 1946 a 1966. Zajímavá jsou už tím, že sémantika je chápána jako věda zkoumající lidské soužití prostřednictvím jazyka. Podle Hayakawy jde o studium podmínek, za nichž jsou znaky a symboly, včetně slov, považovány za smysluplné, o to, jak je lidské chování ovlivněno slovy. V centru pozornosti jsou vztahy mezi jazykem, myšlením a jednáním. Tyto úmysly nemůže autor této kritické studie nepřivítat. Vytýká však stoupencům obecné sémantiky, že se filozoficky zakládá na subjektivních idealistických názorech V. Weblyho, C. K. Ogdena a dalších. Úzkou souvislost vidí mezi obecnou sémantikou a Bridgmanovým operacionalismem. Nalézá i příbuznost s pozitivismem, instrumentalismem (J. Dewey) a pragmatismem (Ch. S. Peirce, W. James). Na druhé straně oceňuje zejména Hayakawu za to, že ve svých pracích přináší přijatelné důkazy pro svou tezi, že jazyk má společenský charakter, i když se na problém dívá poněkud zjednodušeně. Pak Albrecht rozvádí svou vlastní tezi, že jazykovou manipulaci lze v kapitalistických podmínkách zakrýt rysy třídního antagonismu a že jazyk může sloužit záměrně a někdy i nechtěně k ospravedlňování daných společenských poměrů. Připouští, že jazyk může mít i opačnou funkci, a to i v kapitalismu, že může například, jak soudí J. Somerville, přispět ke snížení a odstranění napětí studené války. Zavrhuje ovšem Somervilleovu tezi, že zdrojem studené války je prctklad ideologií. Za pozoruhodnou osobnost v oblasti sémantiky považuje Albrecht Anatola Rapoporta, uznávaného odborníka na matematickou biologii. Rapoport nejen požaduje, aby jazyk matematiky a logiky byl jednoznačný a jasný, ale hledá i sociální souvislosti jazyka. Opomíjí však souvislost s prací a s ekonomikou.

Další, v pořadí již sedmý kritický příspěvek, výrazně charakterizuje jeho název: *Existuje vzájemná souvislost mezi jazykovými strukturami, obrazy světa a kulturními strukturami?* Hned v první větě autor kategoricky prohlašuje, že nikoli. Tím se zároveň staví proti strukturalismu a jazykovému relativismu Weisbergera, Sapira a Whorfa. První námitka nesouvisí ani tak s teorií těchto jazykovědných směrů jako s jejich postojem k přírodním národům, respektive s Albrechtovou domněnkou, kterou nelze považovat za přesnou, že zmínění autoři považují tyto národy za nesoběstačné primitivní společnosti. Jeho odmítnutí jazykového relativismu se zakládá zejména na nesouhlasu s Whorfovým postulátem, že lidé používající jazyky rozdílně strukturovaných také odlišně pozorují a odlišně hodnotí své pozorování. V této souvislosti cituje i čínského zástupce obecné sémantiky Chang-Tung-suna, který publikoval článek s příznačným názvem *Číňani myslí jinak*. Opření podobných názorů o Aristotela prohlašuje za dilettantismus. Potom na příkladech podrobně rozebírá a dokazuje, že nelze hovořit o „západní“ a „východní“ logice. Lze tedy říci, že tato studie si všímá spíše úzkého problému lingvistického relativismu než strukturalismu.

Tomu je pak věnována následující studie. Autor nejdříve odhaluje úzkou souvislost mezi strukturalismem, neopozitivismem a obecnou sémantikou, která „byla ovšem dosud v literatuře opomíjena“. Opírá se především o citaci jednoho ze zakladatelů obecné sémantiky Alfréda Korzybského, který mimo jiné říká: „Musíme nejdříve prozkoumat strukturální elementy světa a teprve pak rozvíjet jazyky podobné struktury, místo toho, abychom, jak je běžné, připisovali světu primitivní strukturu našeho jazyka...“ Pak teprve Albrecht rozebírá nejvýraznější postavy strukturální jazykovědy. Začíná samozřejmě Ferdinandem de Saussurem, u něhož vyzvedá rozlišení mezi jazykem (langue) a řečí (parole), mezi synchronií a diachronií a zejména zřetel k sociální stránce jazyka. Hovoří také o spojení proudu jazykovědy vycházejícího od Saussura se sociologií. Vyčítá mu však přílišnou koncentraci na synchronní,

strukturní aspekt a také to, že při vysvětlování problematiky znaku a významu upadá do iracionalismu a voluntarismu. Kritizuje dále spojení strukturalismu s Husserlovou fenomenologickou metodou, které nachází v pracích Chomského, Katze a Fodora. Filozofické názory stoupců generativní gramatiky odmítá, stejně jako převzetí scholastického karteziánského principu kreativity. Akceptuje však Chomského kritiku behavioristického pojetí jazyka. Stejnou pozornost (jako čelným strukturalistům) věnuje pak analýze kategorie struktury a dialektického charakteru jazyka z marxistického hlediska.

Poslední velmi obsáhlá studie se nazývá *Poznámky k situaci v západoněmecké filozofii jazyka*. Informuje o tom, že v západním Německu se nerozšířil vliv obecné sémantiky ani vliv strukturalismu a analytické filozofie. Převládají ideje filozofie jazyka, které čerpají z prací Leo Weisbergera a z existencialismu (Heidegger, Jaspers). Autor pak rozebírá Weisbergerovu teorii z třicátých let a její vazbu na názory Wilhelma von Humboldta. Poměrně podrobně se zabývá i dalším Weisbergerovým vývojem a jeho vlivem na současnou západoněmeckou jazykovědu. Podle Albrechta Weisberger nikdy neslevil ze svého principiálního stanoviska, které obsahuje prvky nacionalismu a iracionality, pro něž je dodnes považován za originálního filozofa jazyka. V roce 1931 mimo jiné napsal: „... jazykový výtvar není myslitelný jako pouhá hlásková forma, ale jako hláskovou formou získaný, nesený a zachovaný duševní obsah. Tedy v jazyce pospolitosti žije a působí duchovní obsah, poklad vědění, který právem nazýváme jazykovým obrazem světa.“ Ve svých pozdějších pracích rozvinul Weisberger názor, že každý národ zachycuje ve svém jazyce vlastní pojetí světa. Obsahově pojatá gramatika vede podle Albrechta právě k iracionalismu a „znemožňuje vědeckou teorii gramatiky“. Jazyk ovšem nemůže být „duchovní silou“ a „mezi-světlem“, ale „bezprostřední skutečností myšlenky“ (Marx). Dále pak autor analyzuje pojetí zastánce Weisbergerovy ideje, bonnského lingvisty Helmuta Gipperera, jemuž jde rovněž o obsahově orientovanou jazykovědu. I další směry západoněmecké jazykovědy souvisí s Weisbergerovou školou, i když je zde patrný silný vliv filozofie Heideggerovy a Jaspersovy. Na Heideggerovy myšlenky navazuje také Johannes Lohmann a Hans Georg Gadamer. Susanne G. Langerová vychází spíše z Jasperse a směřuje k dualismu mezi intelektem (rozumem) a emocionálním. Albrecht ji vytýká zejména to, že vývoj jazyka odtrhuje od lidské pracovní činnosti. Dále pak rozvádí teorie Siegfrieda Schmidta, který přistupuje k jazyku lingvisticko-pozitivistickým způsobem jako k moderní formě kritické teorie poznání, a uvádí, že v omezeném, ale nezanedbatelném rozsahu se otázky filozofie jazyka v NSR zkoumají v souvislosti s výzkumy přírodních věd, logiky a matematiky. Nakonec se zamýšlí nad tím, zda jazyk může být příčinou „komunikačních bariér“, jak tvrdí někteří sociologové jazyka v NSR, zejména Bernhard Badura. Jeho materiál k problematice takzvaného skupinového jazyka mu připadá zajímavý, ale postrádá v něm třídní analýzu.

Kniha Erharda Albrechta přináší řadu informací zajímavých pro sociologa, a to ne pouze proto, že hovoří i o sociologických momentech filozoficko-jazykových teorií, ale že se do jisté míry zabývá i sociálním kontextem jejich vzniku, že hodnotí jejich vzájemné vazby, východiska, vlivy.

Je podnětná i tím, že ukazuje, že pouze filozofický přístup k problematice jazyka není pro kritický rozbor postačující. Kritizované teorie nezakládají svůj společenský vliv na filozofických principech, z nichž vycházejí, ale na tom, že nastolují nové problémy, respektive jinou optiku pohledu na sociální skutečnost. Právě toto hledisko bylo později rozpracováno do „sociologičtějších“ variant řadou buržoazních sociologů (například etnometodologů a zastánců fenomenologické školy). Tím ovšem vznikla nová rovina i pro kritický rozbor, který Albrechtova práce již nezachycuje. Bylo by žádoucí propojit kritickými studiemi obě tyto roviny a věnovat též pozornost pozitivnímu řešení nastolených problémů, respektive těch z nich, které nejsou „pseudoproblémy“, ale mají pro současnou společenskou praxi značný význam.

Alena Vodáková